

Dinnyés Patrik: A Lengyel-Litván Nemese Köztársaság a nagy északi háborúban (1700-1721)

Bevezetés

A 18. század eleji nagy északi háború egyik főszereplője a Lengyel-Litván Nemese Köztársaság (Rzeczpospolita)¹ volt, hiszen a háborút kirobbantó svéd-ellenes szövetséget II. Ágost (*August II. der Starke, Wettin-dinasztia, 1697-1706; 1709-1733*), szász választófejedelem és lengyel király hozta tető alá: a Rzeczpospolita, Dánia és Oroszország összefogásával. A királyt kötelezte a koronázásánál tett eskü, amelyben megígérte, hogy visszaszerzi az évszázadok alatt elvesztett területeket.²

A legcélszerűbb talán Szilézia visszaszerzése lett volna, a Habsburgok és szövetségesei ellen azonban nem volt elég ereje a Nemese Köztársaságnak. Így inkább Livónia és a Balti-térség, ezáltal Svédország felé tekintett II. Ágost, melyre I. Péter (*Пётр I. Великий, Romanov-dinasztia, 1682-1725*) orosz cár is szívesen hajlott, ugyanis a déli tenger mellett, az északira is igyekezett kijutni.³ Két fő csoportra oszthatjuk a péteri terjeszkedés okát: történelmi hagyományok és geopolitikai determinációk.⁴

Dolgozatunkban a háború eseményeit szeretnénk megvizsgálni, a Nemese Köztársaság szempontjából. Éppen ezért, a harci cselekményekről csak XII. Károly

¹ Bár Lengyelország még a legnagyobb kiterjedésű állam volt Európában, egyben a leggyengébbek közé is tartozott. Az ország méreteivel ellentétben a belső fegyelem sokkal kisebb volt, szinte már hiányzott teljesen. Niederhauser Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 109.

² Ezen nem csak Kameniec Podolski-t és Podóliát értette, hanem Sziléziát, Moldvát, de még Havasalföldet is („szarmata birodalom”)! Ehhez megfelelő háttérrel a szász-lengyel perszonálunió megerősítése, reálunióvá tétele jelenthetett volna. A tényleges unióhoz azonban szükség lett volna a területek összekapcsolására, de ez akadályba ütközött: a keleti lengyel és a nyugati szász területeket elválasztotta két hatalom: a poroszok és az osztrákok.

³ Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 151.

⁴ Niederhauser Emil - Szvák Gyula: *Romanovok*. Pannonica, Budapest, 2002. 56.

(Karl XII, Wittelsbach-ház Pfalz–Zweibrücken ága, 1697-1718) poltavai vereségéig ejtünk szót, hiszen ezután a hadi eseményekben Lengyelország ténylegesen már nem vett részt. Az ezt követő időszakban a lengyel országgyűlésen bekövetkező események (néma szejm) azonban még a háború következményének tekintendők, ezért terjedelemben bővebben kívánjuk tárgyalni, szemben az északi háborút lezáró *nystadti békével*, hiszen az utóbbi tulajdonképpen már csak Oroszország és Svédország között kötött.

Az északi szövetség létrejötte

Svédország ellen a háború egyébként indokolt lehetett, ugyanis az északi nagyhatalom az összes szomszédos országával rossz viszonyt ápolt.⁵ A legközelebbi baráti állam az egyébként közel sem szomszédos Franciaország volt, egészen a 17-18. század fordulójáig. Ennek az oka, a két ország németellenes tervei voltak. Ezzel a természetellenes szövetséggel (*нпротивоестественный союз*) szakított Gusztáv Adolf (*Gustav II Adolf, Vasa-dinasztia, 1611-1632*).⁶ A brandenburgiak érdeke azonban a svédellenes ligához való csatlakozást diktálta volna.

⁵ Svédország abban az időben az észak-keleti térségben betöltött vezető szerepével, maga ellen kihívta az összes szomszédját. Dánia, Lengyelország és Oroszország voltak ellenségesek a katonáskodó királyok - Adolf Gusztáv és X. Károly Gusztáv - alatt. (*“Швеция во время своей первенствующей роли на северо-востоке вооружила против себя всех соседей. Дания, Польша и Россия были обобраны Швецией при ее воинственных королях — Густаве Адольфе и Карле X Густаве.”*) Соловьёв, Сергей Михайлович:ТОМ XIV. Глава 4. Продолжение царствования Петра I Алексеевича In.: История России с древнейших времён. (letöltve: 2013.12.07.) (http://militera.lib.ru/common/solovyev1/14_04.html)

⁶ A természetellenes szövetség megnevezés abból fakad, hogy míg a német fejedelemségek (köztük kiváltképpen Poroszország) Svédországhoz hasonlóan protestáns, addig Franciaország az egyik legjelentősebb katolikus királyság volt. Itt megjegyeznénk azonban, hogy ez közel sem rendkívüli, ugyanis a megelőző, de ezután következő évszázadokban is Franciaország rendszeresen kötött ilyen természetellenes szövetségeket (korábban az iszlám Oszmán Birodalommal, majd később az ortodox Oroszországgal).

A tervezendő szövetség egyik jelentős állomása volt az 1698. júl. 31-én lezajló rávai (ma: *Рава-Русская*) királytalálkozó.⁷ A lengyel király I. Pétert fogadta, amelynek az eredménye egy kölcsönös segítségnyújtásról való szóbeli megegyezés volt: “Ezután erős szavakkal kötelezték egymást a barátságról, majd írásos kötelezettségvállalás nélkül elutaztak.”⁸

Az írásos megállapodásra sem kellett sokat várni, ugyanis egy évvel később rögzítették a szövetséget Svédország ellen. Mindenképpen kiemelendő, hogy ezt I. Péter nem a lengyel királlyal kötötte, hanem I. Frigyes Ágost szász választófejedelemmel: „1699. nov. 19-én megkötötték az írásos szövetséges szerződés II. Ágosttal, mint szász választófejedelemmel.”⁹

A háború kirobbanása és kezdeti szakasza

Az első lépést a szász választófejedelem tette meg, aki hadüzenet nélkül megtámadta Svédország livóniai területeit. A későbbi uralkodására nézve ez a cselekedete még szerencsétlenséget hozott, mivel a hadüzenetet nem tárgyalta meg a *szejmmel*.¹⁰ Mint azt majd láthatjuk, a szejm nézete szerint így jogilag tulajdonképpen nem is a Rzeczpospolita támadta meg Svédországot, hanem csak II. Ágost.¹¹

⁷ A galíciai városban „júl. 31-én személyes találkozóra került sor Rávában, Péter és Ágost között”. („31 июля в городе Рава-Русская произошла личная встреча Петра и короля Августа.”) Г.А., Санин: История внешней политики России. XVIII век. Москва, 1998. 29.

⁸ „И так друг другу обязались крепкими словами о дружбе, без письменного обязательства и разъехались.” Соловьёв: ТОМ XIV. Глава 4. (letöltve: 2013.12.07.) (http://militera.lib.ru/common/solovyev1/14_04.html)

⁹ „11 ноября 1699 г. был заключен письменный союзный договор с Августом II. как саксонским курфюрстом.” Санин: История внешней политики России. 30.

¹⁰ Az országgyűlés megnevezése a Rzeczpospolitában.

¹¹ Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Doktori értekezés. 2004. 165.

Ezzel egy időben a szövetség másik tagja, I. Péter sem késlekedett. Miután időlegesen lezárta háborúját a törökökkel,¹² nyomban neki is fogott az északi hadviselésnek: a megkötött béke hírének megérkezését követő napon már hadat is üzent Svédországnak, majd három nap múlva 1700. aug. 12-én megindult seregeivel a Balti-térség egyik svéd erőssége - Narva - ellen.¹³

A fiatal svéd uralkodó azonban nem tétlenkedett. A hadüzenet nélküli támadás hírére csapatai élén XII. Károly egy hirtelen és váratlan lépéssel elfoglalta Koppenhágát, és ezzel Dániát egyből kiütötte a szövetségből.¹⁴ A 18 éves svéd uralkodót kezdetben egyértelműen alábecsülték. Ennek meg is lett az eredménye: I. Péter Narvánál megalázó vereséget szenvedett el a Károly vezette svédektől.¹⁵ A svéd király azonban nem üldözte a menekülő cári sereget, hanem figyelmét innentől inkább a Rzeczpospolitára szegezte. Ennek oka talán az lehetett, hogy tévesen ítélte meg az erőviszonyokat, és a lengyel királyt tartotta veszélyesebbnek.¹⁶ Ez idő alatt I. Péter felkészülhetett a bosszúra.

¹² 1686-1700 közötti háború, melyben Oroszország a Szent Liga tagjaként vett részt.

¹³ Font Márta - Krausz Tamás - Niederhauser Emil - Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, Egyetemi Tankönyvkiadó, 1997. 229.

¹⁴ IV. Frigyes dán király maga is kereste a szövetséget, ezért Moszkvába, I. Péterhez követeket küldött. A sikeres tárgyalásokat követően, II. Ágost után ő is hadi cselekményekbe kezdett a svéd szövetséges Holstein-Gottorp hercege ellen. Erre angol és holland fedezet mellett XII. Károly partra szállt, s ettől megrettenve, a dán király nyomban ajánlatot tett a béketárgyalásokra. Ennek eredményeképpen a dánok kiléptek a svédellenes szövetségből, és ígéretet tettek, hogy többé nem csatlakoznak ahhoz. Kan, A. Sz.: A skandináv országok története - Dánia, Norvégia, Svédország. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 93-94.

¹⁵ A narvai vereség joggal nevezhető csúfosnak, hiszen XII. Károly mintegy nyolcezer fős seregével a több mint négyszeres túlerőben lévő oroszokat előbb hirtelen feltűnésével meglepte, majd le is győzte. Az orosz sereg felkészületlen volt, ennek egyik legfényesebb bizonyítéka, hogy bár kikötőváros ostromára készültek, tengeri erővel mégsem rendelkeztek, hiszen a flotta a Fekete-tengeren volt, a törökök elleni háborúkra készenlétben. A veszteség óriási volt: az orosz haderő harmada, tíz tábornok és a teljes tüzérség veszett oda. Font - Krausz - Niederhauser - Szvák: Oroszország története. 1997. 230.

¹⁶ Niederhauser Emil egyik munkájában azt írja, hogy a lengyel színtérre helyezett harcok fő oka az volt, hogy a jelöltjét, Leszczyński Szaniszlót trónra segítse. Ezzel szemben máshol azt írja, hogy az időrendi sorrend fordítva volt, és inkább a félrebecsült erőviszonyok vezették XII. Károlyt a lengyel területekre, tehát II. Ágostot erősebb

Miután Oroszországot időlegesen megbénította a svéd hadigépezet, az Lengyelország ellen vonult. A lengyel király dolgát azonban nem csak a szövetségesek hiánya, hanem a belső konfliktusok is nehezítették. A szász konzervatív evangélikusok már eleve ellenségesen viselkedtek a királlyal, mivel a lengyel trón megszerzése érdekében áttért a katolikus hitre. A koronázás időszakában a lengyel hadsereg még jóval nagyobb volt a szászokénál, ami két veszélyt hordozhatott magában a szász udvar számára: a király felhasználhatja a jelentősebb katonai erőt abszolutisztikus hatalma kiépítésére, és ezzel támogathatta volna a katolikus megújulást is. Ezzel szemben a lengyel nemesség sem lehetett teljesen elégedett, hiszen tartottak a király által alkalmazott szász hivatalnokoktól - az uralkodó igyekezett magát körülvenni korábbi bizalmi embereivel - hogy az ő segítségükkel építse ki abszolutista hatalmát a Nemesi Köztársaságban.

Ring Éva öt pontban sorolja fel a szász uralkodó terveit, lengyelországi hatalma megszilárdítására vonatkozóan. Olyan célokat említ meg, mint „a lengyel rendi intézmények szász mintára” való átalakítása, hogy „fokozatosan kell felszámolni a lengyel hadsereget, közös irányítás alá helyezve a szásszal,” úgy, hogy az állomásoztatásnak azonban az erre alkalmasabb Lengyelországban kell megtörténnie. Szász nemesek birtokhoz és hivatalhoz juttatása a Nemesi Köztársaságban, közös határok megteremtése, illetve „közelíteni kell egymáshoz a két ország gazdaságát.”

ellenfélnek vélte, mint az éppen legyőzött I. Pétert. Mi úgy véljük, hogy közvetlenül Narva után még nem volt ellenjelöltje II. Ágost ellen a svéd királynak, ez tehát nem vezethette lengyel földre. Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. História Alapítvány, 2001. 97.

Láthatjuk tehát, hogy valójában az erősebb központi hatalommal rendelkező szász mintát kívánta meghonosítani Lengyelországban.¹⁷

A svéd hadsereg 1701-ben könnyedén győzte le a gyenge lengyel-orosz ellenállást, így megismétlődni látszott a korábban sok szörnyűséget hozott *potop*.¹⁸ Bár az oroszok éppen erőt gyűjtöttek, I. Péter némi katonai támogatást igyekezett nyújtani, aminek feltehetően a legfőbb célja az volt, hogy a svédeket lengyel földön tartsa.¹⁹ XII. Károlynak a támogatás ellenére, rövid idő alatt sikerült elfoglalnia Varsót és Krakkót.

A két, talán legjelentősebb város elfoglalása után, a hódító király szeretne volna bebiztosítani a fennhatóságát Lengyelországban. Számára erre a legjobb módszernek egy svéd-barát király trónra ültetése volt. Az elképzeléséhez talált is bőven támogatókat, legfőképpen a szász- és németellenes nemesek köréből. A *gnieznoi érsek*, és a korábban trónra pályázó Szaniszló kész volt támogatni a svéd királyt. Az új királyválasztásra az ürügy megvolt: II. Ágost a szejm tudta nélkül, tehát az alkotmányt megsértve támadta meg a svédek fennhatósága alatt lévő Livóniát és üzent ezzel hadat Svédországnak. Varsóban összeült egy konföderáció, melyre várták a királyt is, hogy elszámoljon tetteivel, de miután ő kitért a felelősségre vonás alól, 1704. február 24-én megfosztották trónjától. Ezzel egyúttal közelebb került a svéd-lengyel béke lehetősége is.

¹⁷ Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” 2001. 151-152.

¹⁸ Svédország 1655 júliusában, 40.000 fővel rontott rá Lengyel-Litván Nemesi Köztársaságra. Krakkó és Varsó harc nélkül elesett, egyedül - a hadi szempontok alapján jelentéktelen - *Czestochowa* ostroma húzódott el hosszabb ideig. Ez az ostrom jelentős eseményként él máig, a lengyel köztudatban. A *potop* szó jelentése: *vízözön*. A hirtelen, vízözönszerű támadás miatt nevezte el így az utókor az 1655-ös eseményeket. Fodor Imre: Svéd történelem magyar kapcsolatokkal a 18. századig. Nap Kiadó, 2001. 152.

¹⁹ Niederhauser - Szvák: Romanovok. 56.

Ugyanezen év április 16-án a gnieznoi érsek deklarálta az interregnumot. Ellenlépésként már májusban megalakult egy másik (*sandomierzi*) konföderáció,²⁰ amely - orosz támogatással - II. Ágost mellett, azaz a svédek ellen foglalt állást. Míg Varsóban 70, addig Sandomierzben 100 „képviselő” jelent meg, és próbált dönteni az ország sorsáról. Ez hozzávetőlegesen a fele, a teljes szejmnek. A távolmaradás legfőbb oka Gebei Sándor szerint „a főnemesek és a hozzájuk kapcsolódó köznemesi klientúra” taktikázása. Emellett megemlíti még valószínű oknak a háborús körülményeket és a bizonytalan közállapotokat.²¹ Lássunk néhány okot ezek közül kicsit részletesebben.

A Nemesi Köztársaság belviszályai

A háborús körülmények és bizonytalan közállapotok közül az első, amit megemlítenénk, az Ivan Mazepa (*Іван Степанович Мазепа*)²² „bal parti Ukrajna” *hetmanjának* hódítása. I. Péter szólította fel a hetmant, hogy a trónfosztott II. Ágost segítségére siessen. Ezzel egyidejűleg a hetman úgy gondolta, hogy ebbe még belefér a Dnyeper folyó jobb partján lévő lengyel fennhatóság alatt álló ukrainai területek meghódítása is. Így Mazepa „képesnek bizonyult összehangolni az érdekeit és a kötelezettségeit, és sikerült továbbra is I. Péter „leghűségesebb szolgájának” feltüntetnie magát.”²³ A kozák hadak benyomulása ugyan a trónfosztás után történt,

²⁰ Sandomierz városa a mai Kis-Lengyelország régióban található.

²¹ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 158.

²² Az orosz fennhatóság alatt álló Balparti Ukrajnában élő kozákság hetmanja 1687-1709 között.

²³ Az 1681-es, török-orosz bahcsiszeráji béke értelmében az ukrán területeket kettéosztó határnak a Dnyeper folyó vonalát tekintették. A bal partján a cári védnökség alá tartozó, míg a jobb partján a török (korábban lengyel) fennhatóság alatti területek álltak. Ez a rendelkezés azonban nagyon rövid életű volt, ugyanis a Szent Liga együttes fellépésének köszönhetően, a jobb parti területeken ismét lengyel fennhatóság alakult ki, amit az 1686-ban megkötött lengyel-orosz „örök béke” erősített meg (tulajdonképpen az 1667-es andruszovói béke

így az nem befolyásolta a varsói konföderáción való részvételét a nemeseknek, de a sandomierzin már igen. Nem tartjuk kizártnak, hogy többen maradtak saját birtokukon - nem bizván a benyomuló kozákokban - mint hogy elmenjenek tanácskozni, vagy úgy beálljanak a svédek ellenei honmentő harcokba, hogy attól még a saját földet fenyegeti az egyébként szövetséges kozákok portyázása. A magyar történelemben is ismerünk rá példát, hogy az összefogást a személyes vagyon, a birtok elvesztésének félelme hiúsította meg. A távolmaradás okai közül a mi olvasatunkban jelenleg ez a második, amit említenénk.

Még élhetett a köztudatban a svéd potop által okozott szörnyűség, amitől joggal tarthattak a szejm képviselői is. Feltételezzük, hogy igyekeztek közel maradni saját központjukhoz, hogy egy esetleges svéd átvonulás idején tudjanak élni a rendelkezésükre álló eszközökkel (ellenállás, lefizetés és/vagy behódolás). További indok lehetett még, a vallási ellentétekből fakadó távolmaradás is.

A két lengyel király mögött nem csak egy másik ország uralkodója állt, hanem egyben egy másik keresztény vallás protektora is. Ez különösen igaz az orosz cásra, hiszen az ortodox egyház Oroszországban az állam alá volt rendelve, de XII. Károly maga is egy protestáns (evangélikus) királyság uralkodója volt. Így tehát egyes nemesek (valószínűleg inkább egyházi méltóságok) távol maradhattak mindkét tábortól Róma-hűségük miatt. Ez talán a gnieznoi érsektől lett volna leginkább elvárható - mint a lengyel egyház fejétől - de ahogy az ő „árulása” sem volt örökéletű,

megegyeztetése, azzal a kitéttel, hogy Kijev és Zaporozsje kizárólag orosz érdekeltség lett). Font Márta - Varga Beáta: Ukrajna története. Szeged, 2006. 142-144.

úgy feltételezzük, hogy rajta kívül voltak még akik vallásos meggyőződésből maradtak távol a hirtelen politikai változásoktól.

Végül megjegyeznénk, hogy mivel óriási országról volt szó, és a varsói konföderáció, illetve a trónfosztás XII. Károly akaratára, gyors forgatókönyvvvel valósult meg, nem tartjuk kizártnak, hogy a Köztársaság peremvidékein élők mire tudomást szereztek a konföderáció létrejöttéről, a trónfosztás már meg is történt.

Királyválasztás - „kettős királyság - dwukrólewie”²⁴

II. Ágost még csak néhány éve volt a trónon és ilyen rövid idő alatt aligha tudta megerősíteni elfogadottságát. De itt nem csak az ő személyével volt probléma. A korábbi évszázadok során, a mágánások egymás elleni küzdelmeik alapvetően kérdőjelezték meg a királyi hatalmat, különösen a keleti, Litván Nagyfejedelemség területén. Ez az egyik oka annak, hogy az északi háború kirobbanásakor, egyes litván főnemesek a svédek oldalára álltak, a saját királyuk és az orosz cár szövetségével szemben.²⁵

XII. Károly igyekezett minél előbb tető alá hozni a koronázást, viszont az általa kiszemelt Sobieski-fiakat²⁶ II. Ágost még időben lefogatta. Mivel diplomáciai cseréről szó sem lehetett (ugyan miért cserébe adta volna ki az éppen trónjától megfosztott uralkodó azokat, akik az ő helyébe léptek volna) így új királyért kellett nézni. Miután

²⁴ Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) - Poltava. In.: Hadtörténelmi Közlemények. 2009. 4. sz. 904.

²⁵ Így tett a Litván Nagyfejedelemség leghatalmasabb családja is, a Sapiehák. Davies, Norman: Lengyelország története. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 395.

²⁶ Sobieski János (*Jan III Sobieski, 1674-1696*), volt lengyel király fiai: *Jakub Ludwik Sobieski, Aleksander Benedykt Stanisław Sobieski és Konstanty Władysław Sobieski*.

Radziejowski²⁷ tanácsát kikérve, Leszczyńskire esett a választása a svéd királynak, sürgette a királyválasztó szejm összehívását. Ezt a prímás-érsek meg is hirdette 1704. júl. 12-re. A lebonyolítást a svédek „vállalták”, Horn tábornok 1500-2000 svéd katonával biztosította a helyszínt. A választás levezetését végül nem Radziejowski végezte, hanem a poznani püspök, de titokban jelen volt XII. Károly is. A svéd fegyverek közbenjárására, 1705. júl. 12-én új királya lett a Rzeczpospolitának.²⁸

I. Szaniszló (*Stanisław Bogusław Leszczyński, 1704-1709; 1733-1736*) mögött azonban nem állt nagy támogatói bázis. A választáson résztvevő nemesek nem voltak a legbefolyásosabbak és leghatalmasabbak. Tulajdonképpen egy szűk réteg volt csak jelen, akik egyébként elégedetlenek voltak II. Ágost királlyal, de komolyabb hűséget nem éreztek sem az új király, sem pedig a svéd fennhatóság iránt. A varsói orosz nagykövet a következőképpen írt az új királyról: „a Rzeczpospolitában nem számít előkelőnek (nyeznatnij), hitele semmi, még a hozzá legközelebb álló támogatói is, semmibe veszik,...Sokkal nehezebb lett volna nekünk, ha Alexander Sobieski királyfit választották volna meg, mert a lengyelek biztosan csatlakoztak volna hozzá.”²⁹ A koronázásra csak egy évvel később került sor, de az is több mint kétséges körülmények között valósult meg. A prímás-érsek megtagadta a koronázást, a trónra emelésben helyettes kujáviai püspök, Stanisław Szembek³⁰ pedig megszökött az országból, a koronázási ékszerekkel együtt. XII. Károly ezért erre az alkalomra készítetett egy új

²⁷ Michał Stefan Radziejowski, gnieznoi prímás-érsek, a legfőbb lengyel egyházi méltóság, 1688-1705 között.

²⁸ Radziejowski lázadott a lengyel szabadságjogok és alkotmány megsértése miatt, annak „lábbal való tiprását” kifogásolta. Sikerült elérnie, hogy ne neki kelljen vezetnie a választást, de az eseményen részt kellett vennie. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 158.

²⁹ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 159.

³⁰ Stanisław II Szembek 1700-1705 között kujáviai püspök, majd Radziejowski halála után, 1706-1721 között gnieznoi prímás-érsek.

koronát, kijelölte a Lvovi érseket (a várost ebben az évben foglalta el) koronázó érseknek, és Varsóban megkoronáztatta (holott a koronázó város Krakkó volt) I. Szaniszlót.³¹

Az új király a béke meghirdetésével igyekezett a táborába csalogatni a nemeseket, legfőképpen a sandomierzi konföderációból. Ezen kísérlete azonban kudarcot vallott, ugyanis ami I. Szaniszlónak béke, az a katolikus lengyel nemesség számára svéd protestáns elnyomás volt. Az utóbbit látszottak alátámasztani a koronázás körülményei is. Eleve a detronizáció, mint jogi aktus nem is létezett a lengyel alkotmányban, de még ha létezett is volna, akkor sem alkalmazhatta volna ilyen alacsony létszámú országgyűlés, mint az 1704-es varsói konföderáció. A választáson való nyílt svéd katonai jelenlét azonban már nem csak az Ágost-párti nemeseket háborította fel - részükről a szabad királyválasztásról szó sem lehetett.

Tovább rontotta az új király helyzetét, hogy maga a prímás-érsek is tiltakozott, és nem is ő vezette le a választást és a koronázást. Sőt, Radziejowski Gdansk-ba távozott a választást követően (a város ellenállt mindkét tábornak). Mégis a legsúlyosabb az a vízió volt, amelyben egy protestáns király igát helyez egy katolikus ország nyakára. Ismét fellángolt a küldetéstudat, ami Lengyelország *antemurale*³² szerepét hangsúlyozza, s ezzel a jelszóval már könnyebben álltak a legalább katolikus szász király, és a sandomierzi konföderáció mögé az addig habozó nemések. Ehhez

³¹ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 159-161.

³² Az *antemurale* egy történetfilozófiai felfogás, ami a katolikus hit védelmének szerepét jelenti. Ahogy Magyarország a törökökkel szemben viselte ezt a címet, úgy a lengyelekre legalább olyan indokolt a használata, hiszen északról és nyugatról a lutheránus svédek és poroszok, keletről az ortodox oroszok, dél-keletről a muzulmán törökök, délről a kálvinista Erdély vették körül. Szokolay Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 56-57.

számítható még - a már általunk is többször említett - fél évszázaddal korábbi, lengyel-svéd háborúk borzalma, ami további erőket mozgósított a nemesség körében.³³

Az ellenkirály választás megosztotta az országot, két nagyobb részre szakadt. I. Szaniszló rövid uralkodása alatt is folyamatosan veszítette el híveit, mivel a svéd mintájú abszolutisztikus rendszert kívánta átültetni a lengyel kormányzásba is (ahogy korábban II. Ágost a szász mintát).³⁴ II. Ágost elhagyni kényszerült az országot, de mégis - mondhatni - a háta mögött, elkezdett megerősödni az őt támogató koalíció. De lehetett valóban ez az erő az, ami összekovácsolja a lengyel nemességet, és segíti ismét felemelni országukat?

II. Ágost lemond a trónról

1706-ban a svéd király Szászország ellen vonult, hogy elejét vegye a későbbi lengyel trónviszálynak.³⁵ I. József (*Joseph I., Habsburg-dinasztia, 1705-1711*) német-római császár átengedte a svéd csapatokat Szilézián, ugyanis éppen a spanyol örökösödési háborúban, illetve a magyarországi Rákóczi szabadságharcban volt lekötve, nem kockáztatta meg az esetleges konfrontációt Svédországgal. II. Ágost immár szülőföldjén (igaz, ekkor ő még a lengyel fronton tartózkodott) veszített háborút XII. Károllyal szemben, aminek a következménye az alt-ranstadti béke lett: II. Ágost lemondott a lengyel trónról, minden későbbi trónigényéről, tekintve I. Szaniszló halála utáni időket is. Ezen felül még arra is kötelezte magát, hogy a Rzeczpospolitában

³³ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004.160.

³⁴ Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” 2001. 152.

³⁵ A bevonultatott hadsereg mérete a következő volt: 7.300 lovas, 5.000 dragonyos, 7.000 gyalogos és egyéb seregek. Összesen 22.300 fő. Gebei: 1709. június 27. (július 8.) - Poltava. 904.

maradt alattvalóit felmenti hűségesküjűk alól, és az új király alattvalóságába engedi, őket a szövetségeket felbontja, különösképpen az oroszokkal érvényben lévőket.

A békét kezdetben titokban kellett tartani, ugyanis II. Ágost biztonsága nem volt garantált, hiszen éppen egy 30 ezer fős orosz táborban tartózkodott. Hintapolitikát folytatva igyekezett a látszatot fenntartani sajátjai és az oroszok előtt, hogy a háborút Svédország és I. Szaniszló ellen folytatni kívánja, azonban a háttérben már egyezkedett XII. Károllyal. Még egy csatára is sor került, Mensikov (*Александр Данилович Менишиков*)³⁶ orosz csapata és egy 28 ezer fős lengyel-svéd sereg ellen. Az Ágost-párti oroszok nyertek, aminek látszólag ugyan örült a trónfosztott király, de mivel tudta ezt másképpen nem magyarázhatja ki, személyesen utazott az időközben svéd megszállás alá került Szászországba. Miután megérkezett, XII. Károly utasítására személyesen találkoznia kellett I. Szaniszlóval, és gratulálnia kellett neki, a trón megszerzéséhez. Ezután saját kezűleg írott levélben értesítette lengyelországi alattvalóit, hogy a továbbiakban az új királynak tartoznak hűséggel és engedelmességgel. A lemondást, illetve az új király legitimációját Európa gyorsan elfogadta. A nagyhatalmak mind, egytől egyig elfogadták a királyváltást. Éppen csak Lengyelország jelentős része, illetve az őket támogató Oroszország nem.³⁷

Minden oroszok cáriját, I. Pétert mélyen érinthette az árulás. Mensikov tábornok helyzetét rontotta - miután nyilvánvalóvá vált - hogy mikor még az ő táborában volt II. Ágost, az ő tudta nélkül folytatott titkos tárgyalásokat az ellenséggel. Ezt Mensikov is

³⁶ Mensikov herceg I. Péter kiemelkedő hadvezére, orosz államférfiú és tábornagy.

³⁷ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004.165-168.

nagyon jól tudta, éppen ezért igyekezve a felelősséget elhárítani, azt javasolta a cárnak, a lehető leghamarabb utazzon hozzá, és személyes jelenlétével eszközöljön ki egy új királyválasztást a sandomierzi konföderációtól. Az ügy fontosságát mutatja, hogy minden késlekedés és az időjárás rossz körülményei ellenére, I. Péter azonnal útnak indult, s hamarosan meg is érkezett az orosz főhadiszállásra, Zsolkára.³⁸ A cár mellett további új vendégek is érkeztek: a sandomierzi konföderáció vezetői.³⁹

A lengyel nemesség eleve érvénytelennek tartotta II. Ágost altranstadti megállapodását, ugyanis vélekedésük szerint mind a detronizáció, mind pedig az utána következő királyválasztás a lengyel alkotmánnyal ellentétes cselekmény volt. A trónról ugyan joga volt lemondani, amit meg is tett, de másnak azt nem ruházhatta át. A konföderáció a cárral együtt, új stratégiát dolgozott ki. Bár az érdekekben volt különbség, a legfőbb kérdésben azonosak voltak, ez pedig a svédellenesség volt. Néhány hetes egyeztetés és tárgyalás után megerősítették 1686-os örökérvényű békét a két ország között, azt az adott helyzethez mértékkal hozzáigazítva.

A konföderáció központjának számító, halicsi Lvovban közben megindultak az egyeztetések, az ország jogi helyzetének felállításáról. Radziejowski 1705-ös halála óta a prímás érsek Stanisław Szembek volt, aki magát *interrexnek* tekintette, ezzel kijelentve, hogy nem fogadja el I. Szaniszlót királynak, de II. Ágostot sem, hitszegése és árulása miatt. Mint azt korábban írtuk, lemondani volt joga a királynak, a koronát

³⁸ Mensikov nov. 24-én írt a cárnak, mire ő dec. 28-án már meg is érkezett. Tekintve az akkori viszonyokat, ez rendkívül gyorsnak számított. Соловьёв: ТОМ XV. Глава 4.

³⁹ Megjelent St. Denhoff, a konföderáció marsallja, a Korona több hetmanja, A. Sieniawski főhetman, St. Rzewuski nagyhetman, K. Szaniawski kujáviai püspök, J. Wisniowiecki krakkói és vilnai vajda, L. Pociej litván kincstartó stb. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004.169.

átadni azonban nem. Így valójában a lemondás következtében az országban az interregnum időszaka köszöntött be. Ismét. Ezt 1707. július 11-én az új gnieznoi prímás-érsek ki is hirdette. A királyválasztás meghirdetése azonban váratott magára, mivel a konföderáció vezetői igyekeztek kipuhatolni a közelben, Zsolkván tartózkodó orosz cár akaratát, miközben a cár már pénzzel igyekezett rávenni a vezetőket, hogy mielőbb sor kerüljön a választásra.⁴⁰

A lengyelek érezték a veszélyt: az orosz befolyás megerősödése nyomasztóan fenyegetett. Nem volt rá garancia, hogy bármilyen jelölt, akit alkalmasnak tartanak, az orosz cárnak is megfelelő lenne. Ahogy a nemzetközi politika már annyiszor cserbenhagyta a lengyel szabadságjogok védelmét, úgy ennek most is megvolt az esélye. A svéd király a közelmúltban saját kénye kedve szerint rendezte meg a varsói lengyel királyválasztást, amin talán egyetlen egy törvényes, szabályos elem sem volt, és ezzel Európa mit sem törődött. Kiszámíthatatlan volt, hogy az orosz érdek éppen mit kíván.

A Rzeczpospolita ismét királyt keres

Az interregnum hivatalos bejelentése előtt már elkezdődtek a tárgyalások és egyezkedések a következő király személyét illetően. Ennek legfőbb mozgatója I. Péter volt, akinek a célja az volt, hogy mielőbb legyen betöltött a trón. Az ő „királykereső”

⁴⁰ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 172-173.

tevékenységét Gebei Sándor már kiválóan megírta, mi jelen munkánkban az ő írása alapján csak röviden megemlítenénk az esélyeseket.⁴¹

A Sobieski fivérek számíthattak a legnagyobb támogatásra a lengyelek részéről, hiszen szemben II. Ágosttal Piast- király⁴² fiai voltak, illetve apjuk emléke nagy népszerűségnek örvendett. Mivel egy Sobieski-fiú megválasztása a cár számára is megfelelő lett volna, nagy ígéretekkel és erős támogatottságáról biztosítva igyekezett a cár rávenni őket, hogy induljanak a lengyel trónért. Ezek a nagy engedmények már eleve feltételezik számunkra, hogy nem állt szándékukban elfogadni az ajánlatot. A cár azonban nem bízott semmit sem a véletlenre, ezzel egy időben több más jelöltet is megkeresett a diplomáciai úton, a lengyel koronát illetően.

Így került a képbe Savoyai Jenő (*Eugen von Savoyen*), aki azonban a császárra hivatkozva kért gondolkodási időt, mondván az ő beleegyezése nélkül ilyen kérdésben nem dönthet, de valószínűleg eleve vonakodott az elgondolástól. Azonban nem kell Itáliáig mennünk ha jelöltet keresünk, hiszen II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem (1704-1711) nevét is olvashatjuk a megkeresettek névsorában.

A cár David Corbea követen keresztül tette meg ajánlatát Rákóczinak Szerencsen, feltehetően máj. 15-20. között. Az erdélyi fejedelem emlékirataiban arról ír, hogy távol állt tőle a korona elfogadása és hogy egyáltalán nem vágyakozott rá, mégis feltételezhető, hogy számolt lehetőséggel, mint a magyar szabadságharc

⁴¹ Gebei Sándor a doktori értekezésében két fejezetten keresztül tárgyalja I. Péter cár terveit a királyválasztással kapcsolatban, külön említve az „idegen” és „hazai” jelölteket. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 177-194.

⁴² Az ősi Piast-dinasztia kapcsán, Piast- királynak hívtak minden utánuk következő, lengyel nemzetiségű uralkodót.

támogatására felhasználható eszközzel. Az oroszok számára sem volt kétséges, hogy Rákóczi legfőbb célja a franciákkal ápolt kapcsolatának erősítése, hiszen amíg a spanyol örökösödési háborúban lekötötték a németek erejét, addig volt esélye a magyarországi szabadságharcnak.⁴³ Az eseményekbe végül közbeszólt a svédek újbóli támadása, hiszen XII. Károly nem nézhette tétlenül a szervezkedő sandomierzi konföderáció és a cár ténykedését, illetve II. Ágost újbóli feltűnését sem.

A cárnak azonban messzebb kellett tekintenie, mint a lengyel királyválasztás. Diplomáciai hadjáratba kezdett Európában, szövetségeket keresett. Feltehetően mindegy volt, hogy a végeredmény egy orosz-svéd béke, vagy egy svédellenes liga lesz, a legfőbb cél az volt, hogy elkerülje Oroszország elszigetelődését, ami komoly veszéllyel fenyegetett, hiszen mint írtuk, a nemzetközi diplomácia meglepően rövid idő alatt fogadta el I. Szaniszló jogát a trónra, miután II. Ágost lemondott. Ezzel az aktussal az európai nagypolitika lezártak tekintette a lengyel válságot.

Az orosz cár levélben fordult a német-római császárhoz I. Józsefhez, mint a szász választófejedelem II. Ágost urához, de I. Frigyes (*Friedrich I, Hohenzollern-dinasztia, 1701-1713*) porosz királyhoz és IV. Frigyes (*Frederik 4., Oldenburg-dinasztia, 1699-1730*) dán királyhoz. Sőt, még XI. Kelemen (*Clemens PP. XI., 1700-*

⁴³ A cári levélben megfogalmazódott Rákóczi feltételezhető terve, amibe kapaszkodott: „Különben Rákóczinak komoly érdeke fűződik a korona elfogadásához, mert ha Rákóczi elzárkózna a királyságtól - szól a cári üzenet -, úgy XII. Károlynak minden erejét felemészténé I. Szaniszló hatalmának a fenntartása, hiszen Oroszország és a vele szövetséges lengyel konföderáció ebben az esetben nem hagyhatja félbe a megkezdett háborút. Svédország Franciaország egymásra találása ilyen körülmények között képtelenség, a császár elleni közös hadakozás eleve megghiúsul. Ez pedig azzal a veszéllyel jár, hogy Magyarország védtelen marad a császárral szemben. Ellenkező esetben, az új lengyel király megválasztása Svédországot rádöbbsenti arra, hogy egy protestáns király katonai erejével hatalomba juttatott bábkirálytól, a Lengyelországban mindenütt gyűlölt I. Szaniszlótól meg kell vonnia a támogatását. Következésképpen, békét kell kötnie Oroszországgal és az új lengyel királlyal, azaz a franciáknak is elfogadható Rákóczival. Oroszország és az új király irányította Rzeczpospolita együttműködése végső soron Bécsset is engedményekre szorítja mind a magyar, mind az erdélyi problémák megoldásában.” Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 182.

1721) pápához is, akitől azt kérte, ne ismerje el I. Szaniszló királyságát, s meggyőzősképpen levelében azt is kiemelte, hogy a katolikus királyságot romba döntő szerződés, a protestáns XII. Károly nyomására jött létre. A pápa elismerte az orosz cár felvetését, de a kérésének teljesítéséért a római katolikus hit szabadgyakorlását kérte Oroszországban, illetve kolostorok és iskolák felállítását. Mindez olyan kérés volt, amit a cár nem teljesíthetett, hiszen jól látta, a közel egy évszázada kiújuló vallásháború a keleti és nyugati kereszténység között már rengeteg kárt okozott Lengyelországban. Ennek a „frontvonalát” áthelyezni orosz földre, nagyon veszélyes lett volna. Ugyanakkor a pápa válasza lehetőséget biztosított a további tárgyalások folytatására.⁴⁴

Az újabb svéd hadjárat

1707 őszén XII. Károly seregével elhagyta Szászországot, és ismét Lengyelországba vette az irányt. Ezzel a lépéssel, végső soron megghiúsította a lengyel királyválasztást, amin a sandomierzi konföderáció és az orosz cár dolgozott. I. Péter számára bár fontos volt a mielőbbi királyválasztás, innentől mégis jelentőségét veszítette, ugyanis az elsődleges feladat a védelem megszervezése volt. A lengyel nemesség emellett látva a veszélyt, inkább ismét a kivárás politikájára rendezkedett be. A Szászországban állomásoztatott és kipihent svéd hadsereg elkezdte felvonulását Lengyelország ellen.⁴⁵

⁴⁴ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 175-176.

⁴⁵ Az 1706-os szászországi bevonulással a svéd király „ellenségét a biztonságosnak gondolt hátszögétől, az utánpótlás bázisától fosztotta meg, miközben nélkülöző hadseregéről bőkezűen gondoskodta a szászországi városok (Drezda, Lipcse, Königsberg stb.)... Nyugodt téli szállás és kiegyensúlyozott étellemezés várta a megálló svéd katonaságot, amiért cserében XII. Károly vasfegyelmet követelt meg katonáitól. Halálbüntetés

A nyugati területek végig I. Szaniszló kezén maradtak, míg Varsó időközben orosz kézre került. Ezt a svéd sereg közeledtével elkezdték kiüríteni. Egy év elteltével már ismét felmerült II. Ágost neve az „orosz táborban” mint lehetséges régi/új király. De nem csak a lengyelek, hanem az orosz cár részéről is. Golovkin (*Гавриил Иванович Головкин*)⁴⁶ kancellár beszámolója szerint lengyel részről ketten már felvették a kapcsolatot a volt királlyal, a visszatérés kapcsán. Ezt azonban már megelőzött egy I. Péter általi felkeresés, amelyben a visszatérés fontosságára hívta fel „rég barátja” figyelmét. Ennek oka Péter részéről nem más volt, mint hogy a támadásba lendülő svédek ellen jó helyzetben volt Szászország, ahonnan hátba lehetett volna támadni őket. Ennek a lehetőségével II. Ágost is tisztában volt, és őszintesége illetve vélhetően engesztelése jeléül adatokat szolgáltatott ki az orosz cárnak, a nemrégiben még országában állomásozó svéd hadsereg méreteiről.⁴⁷ Ezzel egy időben a lengyel nemességen úrrá lett egyfajta „anti-konföderációs” hangulat, melynek következtében több befolyásos ember állt Szaniszló mögé.

Felmerült az 1704-ben megalakult sandomierzi konföderáció elvei feladásának lehetősége. A Rzeczpospolita jövője eldöntődni látszódott. A két fő ellenfél, XII. Károly és I. Péter és táboraik végső, mindent eldöntő csatára készültek. A konföderáció mint eszme hanyatlóban volt, a három éves működése alatt sem tudta azt a célt elérni, amiért létrejött. Most pedig már fel is merült, hogy célját megtagadva,

várt azokra, akik fosztogatásra, rablásra adták a fejüket, a közrendre svéd rendőrség vigyázott.” Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 165.

⁴⁶ Golovkin a péteri közigazgatási reformokat követően, 1709-től az első kancellárja lett Oroszországnak.

⁴⁷ II. Ágost által továbbított adatok szerint mintegy 22.500 lovas és 18.000 gyalogos állt a svéd király rendelkezésére, ezenkívül Posenben épp toborzást tartottak („Francia ezred”), illetve tervben volt még egy téli, 20.000 fős kontingens felállítása. Továbbá 30 ágyú, és további 14 szállítás alatt. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 203-205.

egyszerűen csak felbomlik. Ennek komoly jele volt Stanisław Morsztyn sandomierzi vajda nyílt felszólalása I. Szaniszló mellett.⁴⁸

Az eddig türelmesen politizáló I. Péter félrerakhatta az egyezkedő és kiváró taktikát, katonai erővel tehetett volna rendet, hiszen mint látszik a lengyel alkotmány tiszteletben tartásával az országban soha nem lesz rend (még olyan „látszat rend” sem, amit I. Péter ideálisnak tarthatott). A cár azonban ahelyett, hogy nekifeszült volna a közeledő svéd seregnek (tanulva korábbi hibáiból) szervezett visszavonulást hajtott végre, raktárról-raktárra, míg XII. Károlyt hajszolta a rögeszméje: ameddig „ki nem veti országából, s mást nem teszen helibe [helyébe], nem fog nyugodni.”⁴⁹

A svéd hadjárat ezúttal tragikusan végződött. XII. Károly talán a korábbi sikereitől megrészegülve vakmerően üldözte a visszavonuló orosz seregeket. A hibát azonban akkor követte el, amikor nem várta meg az északi svéd seregeket vezető Löwenhaupt⁵⁰ tábornokot az utánpótlással, hanem nagy meglepetésre déli irányba fordult, Ukrajna felé. Az egyedül maradt északi sereget az oroszok nagyobb nehézség nélkül legyőzték, a 16 ezer fős had kétharmada és egész utánpótlása odaveszett. Talán ekkor még nem vált a svéd király számára világossá, de katlanba került, elszigetelődött seregével. Feltehetően mindent egy lapra tett fel (mint annyiszor a nagy hadvezérek), miszerint az ukrajnai kozákság segítségével felszabadítja a térséget, majd az ő erőforrásaikra támaszkodva támad Oroszországra. Mivel a török határ is közel volt, így

⁴⁸ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 206-207.

⁴⁹ Az orosz haditanács rájött, hogy a svédekkel sokkal több esélyük van orosz földön háborúzni, ezért döntöttek a türelmes visszavonulás mellett. Visszavonulás közben a földet felégették, ami demoralizálta és legyengítette a svéd sereget. A szászországi pihenés előnye rövid idő alatt semmisé lett, míg az orosz sereg harci értékéből nem vesztett jelentős mértékben. Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 208.

⁵⁰ *Adam Ludwig Lewenhaupt*, XII. Károly egyik jelentős hadvezére volt. Ő vezette 1707-ben az utánpótlást szállító sereget a svéd király támogatására.

tőlük is remélhetett segítséget egy oroszellenes hadjáratához. A terv nagyszerű volt, a többi már csak a kozák hetmanon, Ivan Mazepán múlott.⁵¹

Mazepa árulása

Mint azt már írtuk, a bal parti kozák hetman, a híres/hírhedt Zaporozsje Had vezetője mondhatni vazallusi állapotban volt az orosz cárral. Ezt minden bizonnyal ő maga is így gondolta, sőt még büszkén is vállalta. Mindezt azonban egy szerződéses elv alapján amelyet az 1654-es perejaszlavi egyezményre (*Переяславская рада*) vezettek vissza. Ennek értelmében I. Alekszej (*Алексей I., Romanov-dinasztia, 1645-1676*) cár, és minden cár-utód garantálta a Zaporozsje Had kiváltságait, bizonyos esetekben katonai védelmet is nyújt, és ezekért cserébe a kozák had szintén katonai támogatást nyújtott.

I. Péter egyre kevésbé fordított rájuk figyelmet, sőt mi több, kilátásba helyezte a kozákság hagyományos hadviselésének megszüntetését: tervben volt a kozák hadak beolvasztása a reguláris orosz hadseregbe. Ez volt az, ami egyre inkább eltávolította a hetmant és az orosz cárt egymástól. 1705-ben I. Szaniszló már felvette a kapcsolatot Mazepával, hogy álljon az ő oldalára a cárral szemben, de akkor ezt még elutasította. Miután 1707-ben ismertették vele a cár akaratát, miszerint a Zaporozsje Hadat kiveszik a keze alól - és Mensikov ideiglenes parancsnoksága alá helyezik - bizonyára minden türelme elfogyott a hetmannak. A végső döfés mégis az volt a cár részéről, amikor a svéd király seregével az ukrainai területek felé tartott, Mazepa segítségkérése

⁵¹ Font - Krausz - Niederhauser - Szvák: Oroszország története. 1997. 231-232.

ellenére magára hagyta. Ezután döntött úgy a hetman, hogy a perejaszlavi egyezmény érvényét vesztesítte, a másik fél nem tartotta magát rendelkezéseéhez.⁵²

1708. február 11 és március 8. között titkos tárgyalásokra került sor, melyeknek értelmében a svéd király az egyik vajdaság északi részét megkapja, míg az ukrán hetman segítségnyújtási kötelezettséget vállal egy esetleges orosz svédellenes támadásban, és ellátja a svéd hadakat.⁵³ A haditerv szerint a svédek Moszkvára rontottak volna, amit természetben támogatnak a kozákok. Ez azonban nem következett be, hiszen mint tudjuk, a svéd hadak délre, Ukrajna irányába indultak. Ez meglepte Mazepát is, így a hadszíntér áthelyeződött az ő „országára.” „1708. október 24-én a kozák sztarsina döntött a svéd szövetség mellett, majd két nappal később kb. tizenötezer kozákjával az élen, Mazepa elindult XII. Károly táborába.”⁵⁴

Mint később kiderült, az átállás nem volt megszervezve, sokan nem is voltak vele tisztában. Ezen kívül az egyszerű nép az idegenek ellen könnyebben volt felbujtható, mint az egyébként „rokon oroszok” ellen. Még ezen év végén tartott Hluhivi Rada az orosz cár mellett döntött, Mazepát kiátkozták és árulónak bélyegezték. A történelem innentől kezdve hosszú ideig megbélyegezte Iván Mazepát, holott ő minden bizonnyal népe szabadságát és függetlenségét tekintette a legfontosabbnak. Az ő hetmansága alatt érte el határát a perejaszlavi egyezmény. Mindkét fél a kezdetektől úgy értékelte, hogy a másik elfogadja az ő nézeteit, ezért cserébe némi engedményt tett (az orosz cár az abszolutista kormányzásából, az

⁵² Font - Varga: Ukrajna története. 2006. 144-145.

⁵³ Egészen idáig, az orosz seregeknek volt egyfajta éléskamrája a gazdag ukrainai gabonatermés és sertésállomány. Ezt az utánpótlást kívánta kihasználni a svéd király. Font - Varga: Ukrajna története. 2006. 144.

⁵⁴ Font - Varga: Ukrajna története. 2006. 145.

ukránok pedig engedtek reformokat bevezetni). Ez az „elnező politika” azonban fél évszázad múltán megszűnt. I. Péter cár politikájába nem fért bele az ekkora autonómiával rendelkező kozákság, míg a kozákok életvitele nem volt integrálható konfliktus nélkül, az orosz társadalomba. Mazepa árulása és bukása után az ukrán autonómia hanyatlásnak indult, a Zaporozsje Had elvesztette jelentőségét, szinte teljesen meg is szűnt.⁵⁵

Az orosz fordulat

A svéd király idegen, ellenséges földön bolyongott 30 ezres seregével, melyhez ugyan csatlakozott még Mazepa, de utánpótlás hiányában a nagyobb létszám csak tehernek bizonyult. A végső küzdelemre 1709. június 27-én került sor, Poltavánál. A csata orosz győzelemmel végződött, maga a svéd király is alig tudott török földre menekülni. I. Péter azonban elkövette ugyanazt a hibát, amit 9 évvel korábban most legyőzött ellenfele Narvánál.

A győztes csata után nem üldözte a megmaradt seregeket, és a menekülő királyt. A cár azt gondolhatta, hogy ezzel a győzelemmel már hamarosan véget ér a lassan egy évtizede tartó háború, ezért inkább hazasietett és óriási ünneplésbe kezdett, ahova meghívta a legyőzött és foglyul ejtett svéd tábornokokat is. A végső leszámolás elmulasztása azonban még további egy évtizedig elhalasztja a háború befejezését.

I. Szaniszló király a poltavai vereség után svéd királlyal maga is az Oszmán Birodalomba menekült. Közben az orosz cár megbocsájtotta II. Ágost altranstadi

⁵⁵ Mazepa meghurcolása még több mint egy évszázaddal később is folytatódott. 1869-ig minden nagybőjt első vasárnapján Oroszország összes ortodox templomában megismételték Ivan Mazepa háromszoros kitagadását. Font - Varga: Ukrajna története. 2006. 142-147.

árulását, és támogatta a lengyel trónra való visszatérését, amivel végső soron a lengyel nemesség jelentős része is kiegyezett. A támogatóját veszített Szaniszlónak már nem volt maradása az országban. XII. Károly Törökországból mint régenst, Svédországba küldte, hogy az országot készítse fel a háború folytatására. Seregeket is vezetett Pomeránia földjén, de sikereket nem ért el. Valószínűleg önbecsülését és hitét elhagyva tért vissza Törökországba XII. Károlyhoz, hogy elfogadtassa vele lemondását a lengyel trónról, a svéd király azonban meggyőzi ennek ellenkezőjéről. Így királyságnélküli királyként éli életét svéd pénzen, hogy egy rövid epizód erejéig még szerepet vállaljon majd a lengyel örökösödési háborúban.⁵⁶

Amíg a svéd király igyekezett a törököket oroszellenes lépésre rábírní, addig I. Péter maga vette kezébe sorsának alakulását. Az északi sikereken felbuzdulva úgy értékelte, hogy eljött az ideje a törökökkel való leszámolásnak. Terve nem volt kisebb, mint a Balkánon élő ortodox lakosság fellázítása majd felszabadítása a török iga alól. A lépés eleve aggasztónak tűnhetett, hiszen az oroszoknak a lengyel belügyekbe való beavatkozási jogát talán elnézték a nagyhatalmak, de a Balkánon való hódítás nyíltan sértette a Habsburgok érdekét.

1710 novemberében az orosz sereg megindult Moldva és Havasalföld felé. A hadjárat azonban nem bizonyult hosszú életűnek, ugyanis még Moldva határában, a *Prut* folyónál a jóval nagyobb török sereg bekerítette és megsemmisítette az orosz haderőt. Legalábbis tette volna, ha a cár egyik diplomatája nagyszerű képességeivel meg nem menti a helyzetet. A hadiállás alapján joggal félhetett Péter, hogy minden

⁵⁶ Gebei: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. 2004. 215.

eddig szerzeményét (legfőképpen az északi, Balti területeket) elveszti a csata után. Egyetlen városhoz ragaszkodott: Pétervárhoz. A többit már hajlandó lett volna feladni. Azonban Safirov valószínűleg tekintélyes mennyiségű arannyal és egyéb értékes holmival a helyzethez képest igen kedvező békét kötött a törökkel. Az azovi erődítmenyeket ugyan át kellett adnia a törököknek, de a Balti foglalásokat megtarthatta. Ezzel eldőlt egy évszázados politika: a déli szerzeményt⁵⁷ feláldozta az északiért. Ettől kezdve I. Péter inkább az északi területek megerősítésén és biztosításán dolgozott.⁵⁸

Látszólagos béke

A háború hátralévő részében a lengyel helyzet konszolidálódott. Ismét egy királya volt az országnak, a svédek pedig rendszerint vereséget szenvedtek az oroszoktól. A nyugati hadszíntéren is véget ért a spanyol örökösödési háború, melyben nagy szerepe volt I. József császár váratlan halálának is, mivel az addig a spanyol trónra szánt Károly (*Karl VI., Habsburg-dinasztia, 1711-1740*) így az osztrák tartományok kormányzását és a császári címet foglalta el. Kompromisszumos megállapodás született a Habsburg-Bourbon konfliktus lezárásaképpen. Ennek folytán elszigetelődött a magyar szabadságharc is, de Svédország elhúzódozó háborúja Oroszországgal is csak lokális szintre süllyedt. A tét az 1710-es évektől már „csak” a Balti tengeri uralom volt. Azonban ez is eldőlt 1714-ben, amikor az orosz flotta legyőzte a svéd tengeri erőket Hangö-udde (*Гангутское сражение*) mellett. Az új

⁵⁷ Azov várát 1696-ban foglalta el, ami az első lépés volt a Fekete-tengerre való kijutásnak. Az orosz politika mindig is a tengerre való kijutást tűzte ki a legfőbb célként. Ezzel a békével I. Péter ezt feladni, vagy legalábbis a mintegy 10 évvel korábbi állapotokhoz visszatérni kényszerült. Gebei: Egy sztereotípiát nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. 2003. 3-4. sz.

⁵⁸ Font - Krausz - Niederhauser - Szvák: Oroszország története. 1997. 232-233.

oroszlotta ezzel biztosította a hegemoniát a cárnak, a Balti-tenger felett. Az vízi erőviszonyok ilyen mértékű változásának az egyik oka, hogy miután Oroszlország elvesztette az azovi erődöket, ezzel a megegyező nevű tengerre és ezáltal a Fekete-tengerre való kijutásnak az egyetlen lehetőségét, így a hadiflotta költségeket nem kellett megosztani. A szerencsétlen helyzetben az volt tehát a cár szerencséje, hogy innentől minden energiáját északra összpontosíthatta, ami meg is hozta az eredményét. I. Péter azonban távolabb tekintett.

Seregeivel Közép-Európa térségében jelent meg, támogatva az észak-német fejedelmeket és Dániát, a svédek elleni harcokban. A hadsereg útja Lengyelországon keresztül vezetett, és noha az országot már nem érintették háborúk, az ellátásról mégis nekik kellett gondoskodniuk.⁵⁹

Mint azt már írtuk, II. Ágost hálával tartozott a cárnak, amiért másodszor is a lengyel trónra segítette. Mind az első, mind a második alkalommal a német-római császár és az orosz cár volt a legfőbb támogatója (1696-os első megválasztásakor még I. Lipót és I. Péter, míg a második 1709-es „visszafogadásánál” már I. József és I. Péter). Bár személyes sérelem valószínűleg maradhatott az orosz cárnak, ő mégis megbocsájtott (vagy legalábbis támogató kezét nyújtott) a hűtlen barátjának.

A megbékélést jelentősen elősegíthette XI. Kelemen pápa közbelépése, aki feloldozta II. Ágostot az 1706-os esküje alól.⁶⁰ Az orosz cár számára azonban még

⁵⁹ Font - Krausz - Niederhauser - Szvák: Oroszlország története. 1997. 233-234.

⁶⁰ Gebei Sándor feltételezi, hogy II. Ágost a pápai feloldozást Keresztély Ágost, esztergomi primás érsek révén nyerte el. Ezt nem bizonyítja, de megerősíteni látszik, hogy a lengyel koronáért jelentkező, akkor még csak szász választó, ugyancsak ennél a Keresztély Ágostnál - akivel egyébként rokoni kapcsolatban is volt - vette fel katolikus hitet. Jelen dolgozatunkban erre választ nem tudunk adni, de mindenképpen érdemesnek tartjuk a

nyomásabb érv lehetett, az állam által megkövetelt érdek. Ezt bizonyítja, hogy mikor I. Frigyes porosz király Lengyelország felosztásáról szóló tervvel kereste meg az orosz uralkodót, azt ő visszautasította. A Nemesi Köztársaság ugyanis ebben az állapotában szolgálta a leginkább I. Péter jövőbe néző terveit. Eközben az sem szolgálta volna céljait, hogy a Rzeczpospolita belső rendje megerősödjön (ezáltal saját befolyása csökkenjen), következésképpen II. Ágost hatalmának megszilárdítására indított terveit is ellenezte és gátolta.

A szász testőrség mindeközben viselkedésével tovább fokozta, az egyébként is ellenséges hangulatot, az idegenek felé a Nemesi Köztársaságban. Hiába ért véget a szereplés az északi háborúban, a problémák nem oldódtak meg. 1715 novemberében létrejött a tarnogródi konföderáció, amely maga elé célként, a szászok teljes kiűzését tűzte ki. A kezdeti sikerek után azonban közbeavatkozott az a szereplő, aki innentől, tulajdonképpen az utolsó felosztásig kezében tartja majd a Rzeczpospolitát. Az orosz cár - jelen esetben még I. Péter, de az előbb megállapított tény igaz az őt követő uralkodókra is - megelégedte „klienseinek viszálykodását”⁶¹ ezért sereggel vonult be, hogy rendet teremtsen.⁶²

Nagy Péter számára már feltehetően uralkodása kezdetén világos volt, hogy ha valakinek, akkor neki, mint az orosz cárnak joga (sőt, talán kötelessége is) rendezni a lengyel anarchia okozta válságot. A Nemesi Köztársaságban zajló eseményeket, ha

kérdéssel való további foglalkozást. Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztarosza, Teodor Lubomirski kapcsolata. In.: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, Líceum Kiadó, 2011. 58.

⁶¹ Davies: Lengyelország története. 396.

⁶² Davies: Lengyelország története. 396.

tisztán nem is látták a környező országok uralkodói, a zűrzavart bizonyosan érzékelték. I. Péter azonban személyesen is megtapasztalta a mentalitást, amely a 18. század eleji helyzethez vezette a lengyeleket: mint azt már írtuk, II. Ágost lemondása utána az orosz cár személyesen érkezett lengyel földre, hogy kezébe vegye a helyzet irányítását. A külföldi királyjelölteken kívül ugyanúgy igyekezett a hazai nemesség körében is számára megfelelő uralkodót találni. Olyat, aki később hálából, lekötelezettje lett volna, de nem várt ellenállásba ütközött. „A lengyel „köztársaságpártiak” egyenlő félként akarták kezelni az orosz cárt. Ezek az emberek nem kértek sem a megvesztegetésből, se a parancsokból. Az egyik mágnás azzal utasította vissza a felajánlott koronát, hogy „nem lesz a cár bolondja”. Mások a cár drága ajándékaira válaszul még drágább ajándékokat küldtek neki viszonzásul.”⁶³ Ebből lett nyilvánvaló a cár számára, hogy határozott lépésekkel kell megerősíteni – a tőle egyébként már függő - Wettin-dinasztiát, de úgy, hogy az se II. Ágostnak, se a lengyel nemességnek ne legyen se előnytelen, se túl előnyös. Tulajdonképpen a cár szeretne volna fenntartani az anarchiát olyan módon, ami még biztosítja számára a fennhatóságot. Ehhez különböző „látszat eredményeket” engedett meg mindkét fél (király ill. nemesek) számára: orosz diplomaták elérték Ágostnál, hogy vonja vissza szász seregeit a lengyel földről, míg a szejm vállalta, hogy korlátozzák a köztársaság bevételének és hadseregének nagyságát. Emellett még a cár is garanciát vállalt, hogy a feltételek biztosítása érdekében, állandó alkotmányt fektetnek le.

⁶³ Davies: Lengyelország története. 397.

Ezekkel a lépésekkel a két szembenálló fél méregfogát húzták ki, ami egyúttal szabad teret is biztosított az orosz cárnak. Mindez az 1717. jan. 30-iki *néma szejmen* lépett életbe. A lengyel törvényhozás életében sem előtte, sem utána nem volt még ilyen rövid szejm. A szejmet megelőzően ismertették a fent említett megállapodást, majd megeskették a megjelent nemességet, hogy vita és ellenvetés nélkül elfogadják azt. Egy ellenérv vagy felszólalás sem hangzott el. Ebben bizonyára a legnagyobb szerepet, a szejmet körülfogó orosz sereg játszotta. Ezúttal tehát a *liberum veto*⁶⁴ nem sietett segítségére a lengyel törvényhozásnak, holott valószínűleg most - talán első alkalommal - szükség lett volna rá.⁶⁵

II. Ágost sikerei a megkötések mellett így elenyészőnek tűnhetnek: sikerült esküre köteleznie a hetmanokat, korlátozta a szejmikék autonóm jogait, engedélyhez kötötte a konföderációk alakítását és adót szavaztatott meg a hadseregre.⁶⁶

Befejezés

A nagy északi háború a Rzeczpospolita számára valójában már 1709-ben véget ért, és bár területi kár nem érte, de a pusztítás óriási méreteket öltött. Egyes beszámolók szerint még a sokat emlegetett potop idején átélt szörnyűségeket is felülmúlta, hiszen amint írták, „nem volt olyan város, amelyik legalább egyszer nem

⁶⁴ Andrzej Walicki tolmácsolásában a hírhedt liberum veto az alábbiak szerint hangzik: „arra volt jó, hogy a közösséget érintő döntéseket egyhangúlag kelljen elfogadni, és hogy véleménykülönbség esetén a kisebbségnek el kelljen ismernie, hogy tévedett, ne legyen elég egyszerűen alárendelnie magát a többség akaratának...” Szokolay: Lengyelország története. 1997. 59.

⁶⁵ Davies: Lengyelország története. 397.

⁶⁶ „Megtiltották az uralkodónak, hogy a perszonáluniót reálunióvá alakítsa át; követelték, hogy a szász hadsereg 1200 testőr kivételével hagyja el Lengyelországot; hatnál több miniszter, illetve főtisztviselő számára nem engedték meg, hogy a király mellett tartózkodjon; a szász hivatalnokoknak megtiltották, hogy a lengyel kül- és belpolitikával foglalkozzanak; nem engedték meg, hogy az uralkodó 3 hónapnál hosszabb ideig tartózkodjon Szászországban, s távollétében Lengyelország sorsát érintő döntéseket hozzon. Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” 2001. 152-153.

esett volna áldozatul az ellenségnek és ne rabolták volna ki vagy sarcolták volna meg.”⁶⁷ Az északi hadszíntéren a harcok ugyan még 1721-ig folytatódtak, de a svédek már nem tudtak feltámadni, s ezzel elvesztették nagyhatalmi státuszukat is. 1717-ben már kilátásban volt a béke megkötése, de XII. Károly váratlan halála ezt megghiúsította. A trónon őt követő húga a háború folytatása mellett döntött. Ekkor már egész Finnország orosz fennhatóság alatt állt, és 1719-től kezdve már az oroszok Svédországba küldtek csapatokat. Végül 1721. augusztus 30-án a 24 pontos *nystadti békével*⁶⁸ zárult le a háború.⁶⁹

A két évtizeden át tartó hadakozásnak egyértelműen az Orosz Birodalom (ettől az évtől az ország megnevezése *imperium*, melyet az európai hatalmak szinte kivétel nélkül mind elfogadtak) volt a győztese. I. Péter nem csak területét gyarapította jelentős mértékben (Estland és Livland), de immár egy tényleges birodalom uralkodója is volt, ugyanis a Szenátus a béke megkötése után „császár” a „haza atyja” és a „nagy” jelzőkkel ruházta fel a cárt. Örömében még rendkívüli gesztusra is futotta, ugyanis a legyőzött Svédországnak teljes egészében visszaadta Finnországot, illetve váltságdíjjal is jutalmazta azt.⁷⁰ Számunkra azonban még egy aspektusból érdekes az orosz diadal. Mindezen eredmények és sikerek mellett immár egyértelműen - és ami talán fontosabb - egyedül állt Nagy Péter a gyengülő Rzeczpospolita fölött, mint védnök és a

⁶⁷ Szokolay: Lengyelország története. 1997. 71.

⁶⁸ 1721-re a háborúban már csak Oroszország és Svédország volt érdekelt. Ezt jelzik a nystadti békén résztvevő, szerződő felek listája is: российской генерал-фельдцейгмейстер граф Брюс и канцелярии советник Остерман, а шведской стороны Лилиенштет и барон Штремфельт. Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией. <http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/1721nishtadt.php> (letöltve: 2012.12.11.)

⁶⁹ Niederhauser - Szvák: Romanovok. 2002. 59-60.

⁷⁰ Az oroszokhoz került területek az alábbiak voltak: Livónia, Estland, Ingermanland és Nyugat-Karélia, de Finnország a svédekhez került, és az oroszok kárpóolták őket Livóniáért. Kan: A skandináv országok története - Dánia, Norvégia, Svédország. 1976. 96.

szabadságjogok „védelmezője”.⁷¹ Az évszázad harca kezdődik meg most, amiben a függetlenedés vágyát megannyiszor töri le az orosz politika és hadsereg. Oroszország tehát Svédország helyébe lépett a keleti színtéren, s ez - mint utóbb kiderült - a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság számára végzetesnek bizonyult.

Irodalomjegyzék

- Davies, Norman: Lengyelország története. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 395.
- Fodor Imre: Svéd történelem magyar kapcsolatokkal a 18. századig. Nap Kiadó, 2001. 152.
- Font Márta - Krausz Tamás - Niederhauser Emil - Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, Egyetemi Tankönyvkiadó, 1997. 229.
- Font Márta - Varga Beáta: Ukrajna története. Szeged, 2006. 142-144.
- Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) - Poltava. In.: Hadtörténelmi Közlemények. 2009. 4. sz. 904.
- Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Doktori értekezés. 2004. 165.
- Gebei Sándor: Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. In.: Aetas. 2003. 3-4. sz.
- Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztaroszta, Teodor Lubomirski kapcsolata. In.: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, Líceum Kiadó, 2011. 58.
- Kan, A. Sz.: A skandináv országok története - Dánia, Norvégia, Svédország. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 93-94.
- Niederhauser Emil - Szvák Gyula: Romanovok. Pannonica, Budapest, 2002. 56.
- Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. História Alapítvány, 2001. 97.
- Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 109.

⁷¹ Bár még 1719-ben sor került egy hármass szerződésre Anglia, a Habsburg Birodalom és az Orosz Birodalom között, miszerint I. Péter köteles kivonni seregeit a Rzeczpospolita területéről, ez mégsem valósult meg. Sőt mi több, az ugyanezen évben megkötött (és meg is valósult) porosz-orosz szerződés kimondta, a fejlődést akadályozó nemesi szabadságjogok fenntartását a lengyel-litván államban. Niederhauser: Kelet-Európa története. 2001. 96.

Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 151.

Szokolay Katalin: Lengyelország története. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 56-57.

Г.А., Санин: История внешней политики России. XVIII век. Москва, 1998. 29.

Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией.
<http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/1721nishtadt.php> (letöltve: 2012.12.11.)

Соловьёв, Сергей Михайлович:ТОМ XIV. Глава 4. Продолжение царствования Петра I Алексеевича In.: История России с древнейших времён. (letöltve: 2013.12.07.) (http://militera.lib.ru/common/solovyev1/14_04.html)